دۆخی کشتوکاڵ و زەوی و زار لە ئاکرێ لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا1842-1918 ز

شڤان ئیسلام عەلی و کامەران موحەمەد حاجی
پشکا مێژوو، کولیژا ئادابێ، زانکویا سەلاحەددین، هەرێما کوردستانێ-عیراق

((مێژوویا وەرگرتنا ڤەکولینی: 2 چریا دووێ، 2022، مێژوویا رەزامەندیا بەلاڤکرنێ: 17 کانوونا ئێکێ، 2023))

پوختە

زۆربەی لێکۆڵینەوەکان کە لە سەر ناوچەی ئاکرێ نووسراون زیاتر لایەنەکانی سیاسی و کارگێری و سەربازی دەگرێتەوە, لە کاتێکدا بوارە گرنگەکانی دیکەی ژیان فەرامۆش کراون، بە تایبەتی لایەنی ئابووری و لە نێویشیدا بواری کشتوکاڵ و زەوری و زار، کە پەیوەندی راستەوخۆی لەگەڵ ژیانی مروڤدا هەیە, سەرەڕای ئەمەش لەچاو لایەنەکانی دیکەی ژیان کەمتر بایەخی پێ دراوە, بۆیە پێمان باش بوو لەسەر ئەم بابەتە بنووسین. ئامانجی سەرەکیشمان ئەوەیە کە بەم لێکۆڵینەوە لایەنێکی ژیانی ئابووری ئاکرێ, لە قوناغێکی مێژوویدا کە سەر دەمی عوسمانیەکانە(١٨٤٢-١٩١٨ز), بهێنینە بەرچاوان و وێنای بکەین.

ئەم لێکولێنەوەیە لە پێشەکیەک و سێ تەوەر پێک هاتووە، لە تەوەری یەکەمدا بە کورتی تیشک خراوەتە سەر پەیدابوونی کشتوکاڵ لە کوردستان و دواتر باس لە رەوشی کشتوکاڵ لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانی و پاشان باس لە سیستەمی دەرەبەگایەتی و خاوەنداریەتی زەوی کراوە. لە تەوەری دووەمدا باس لە جۆرەکانی زەوی کراوە لە سەردەمی عوسمانیدا لە ناوچەی ئاکرێ، هەوەرها لە تەوەرەی سێیەمدا تیشک خراوتە سەر ئەو بەروبوومە کشتوکاڵیانەی کە لە ناوچەی ئاکرێ دەچێنران و دواتر باس لە هەبوونی بانکی کشتوکاڵی دەکەین لە ئاکرێ لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا.

کلیلی توێژینەوە: ئابووری، کشتوکاڵ، زەوی و زار، ئاکرێ، دەوڵەتی عوسمانی.

پێشەکی

ئاکرێ وەک زۆرێک لە ناوچەکانی تری کوردستان خاوەن بەختێکی باش نەبووە لە لێکۆڵینەوە زانستییەکاندا, لەگەڵ ئەوەشدا ئاکرێ لە ناوچە هەرە دێرینەکانی کوردستانە, هەروەها زۆربەی ئەو لێکۆڵینەوانەی لەبارەی ئەم ناوچەیە ئەنجامدراون، زیاتر لایەنەکانی سیاسی و کارگێری و سەربازی دەگرێتەوە, لە کاتێکدا بوارە گرنگەکانی تری ژیان فەرامۆش کراون، لەوانە لایەنی ئابووری، بەتایبەتی بواری کشتوکاڵ و زەوری و زار، کە بایەخی تایبەتی خۆی هەیە، چونکە پەیوەندییەکی راستەوخۆ و بەهێزیان بە ژیان و گوزەرانی خەڵکییەوە هەیە. سەرەڕای ئەمەش کەمتر لە چاو لایەنەکانی تری ژیان بایەخی پێ دراوە, بۆیە بەپێویستمان زانی ئەم بابەتە بەناونیشانی(دۆخی کشتوکاڵ و زەوی و زار لە ئاکرێ لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا 1842-1918ز) وەکو بابەتی لێکۆڵینەوە هەڵبژێرین. ئامانجی سەرەکیشمان ئەوەیە کە بەم لێکۆڵینەوە لایەنێکی ژیانی ئابووری ئاکرێ, لە قوناغێکی مێژوویی گرنگدا کە سەردەمی عوسمانییەکانە(١٨٤٢-١٩١٨ز), بخەینە روو، چونکە لەساڵانی ١٨٤٢-١٩١٨ز بە سەردەمی حوکمرانی راستەوخۆی عوسمانیەکان دادەنرێت لە بادیناندا.

هەڵبژادنی ئەم بابەتە هەر لە سۆنگەی ئەوە بووە کە راستەوخۆ پەیوەندی بە ژیانی مرۆڤەوە هەیە، کە کەمتر نییە لە بوارەکانی تری ژیان، هەروەها لە لێکوڵینەوە زانستییەکاندا تا ئێستاش بە ڕادەی پێویست بایەخی پێ نەدراوە، بۆیە بە پێویستمانزانی لە سەر ئەم بابەتە بنووسین.

لەکاتی ئامادەکردنی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا رووبەڕووی چەند گرفتێک بووینەوە، گرنگترینیان بریتی بوو لە کەمی زانیاری و سەرچاوە لە سەر ئەم بابەتە، چونکە مێژوونووسانی ئەو سەردەمە بە دوای وردەکاری هەندێک لە شتە بێ بایەخەکاندا دەچوو، لە کاتێکدا باسی بارودوخی دارایی و ئابووری فەرامۆش کردبوو، کە ئەمەش کاریگەری کردووە لە سەر لێکۆڵینەوە لە سەر ئەو بوارە لەم سەردەمەدا، هەوەرها لە لایەکی ترەوە هەرچەندە بەدەستخستنی بەڵگەنامەی عوسمانی کارێکی ئاسانە بەڵام بەدەستخستنی بەڵگەنامەی تایبەت بە بابەتەکە کارێکی ئاسان نەبوو و لەگەڵ ئەوەشدا وەرگێرانی بۆ سەر زمانی کوردی تا رادەیەک زەحمەتە، چونکە کەسانی شارەزاو تایبەتمەندی پێویستە بۆ وەرگێرانی ئەم بەڵگەنامانە و

kamaran.haji@su.edu.krd Shivanislamali@gmail.com

هەروەها کەمی و دەگمەنی سەرچاوەی رەسەن کە تایبەت بێت بەم بابەتە لە گرفتەکانی تری بەردەم ئەم لێکۆڵینەوەیە بووە.

لەم توێژینەوەیەدا هەوڵدراوە بە شێوەیەکی زانستی بە پشت بەستن بە ڕێبازی لێکۆلینەوەی مێژوویی کار لە بابەتەکەدا بکرێت، کە پێکهاتووە لە پێشەکیەک و سێ تەوەری سەرەکی، سەبارەت بە تەوەری یەکەم کە بە کورتی سەرنجی خراوتە سەر پەیدابوونی کشتوکاڵ لە کوردستان و پاشان تیشک خراوتە سەر رەوشی کشتوکاڵ لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانی و سیستەمی دەرەبەگایەتی و خاوەنداریەتی زەوی. هەروەها لە تەوەری دووەمدا زیاتر تیشک خراوتە سەر جۆرەکانی زەوی لە سەردەمی عوسمانیدا لە ناوچەی ئاکرێ، کە زەوی میری و خەواسی هومایۆن و مەوقوفەکان(وەقف) لە گرنگترین ئەو جۆرە زەویانە بوونە کە لە ناوچەی ئاکرێ هەبوونە، تەوەرەی سێیەمیش تایبەتە بەو بەروبوومە کشتوکاڵیانەی کە لە ناوچەی ئاکرێ دەچێنران و لە کوتایی لێکوڵینەوەکەدا باس لە هەبوونی بانکی کشتوکاڵی کراوە لە ئاکرێ لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا.

بۆ ئامادەکردنی ئەم لێکوڵینەوەیە پشتمان بە چەند سەرچاوەیەک بەستووە لەوانە بەڵگەنامە بڵاونەکراوەکانی عوسمانییە لە ئەرشیفی دەوڵەتی تورکیادا، ساڵنامەکانی عوسمانی و چەندین پەرتووک و گۆڤاریش تێدا بەکارهاتوون.

یەکەم/ کشتوکاڵ و زەوی وزار لە کوردستان لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا

لە بەر ئەوەی کوردستان لەلایەن هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و ئێران داگیرکرابوو لە سەدەی شازدەدا، هەردووکیشیان لە ڕووی ئابووری و کومەلایەتی و کارگێرییەوە دواکەوتوو بوون، بۆیە هیچ کارێکی ئەوتۆیان بۆ گۆڕان و پێشکەوتنی ئابووری لە کوردستان نەکرد. کشتوکاڵ[1] شادەماری ئابووری کوردستانە، پاش ئەوەش بە خێوکردنی مەڕوماڵات و بازرگانی دێت[2]. باروذۆخی کوردستان بە شێوەیەکی گشتی لەم کاتەدا زیاتر پشتی بە بەروبوومە کشتوکاڵییەکان دەبەست، کشتوکاڵیش لە لایەن رژێمی دەرەبەگایەتی و هۆزایەتییەوە بەڕێوە دەچوو، هەربۆیە دەرەبەگەکان لە سەر بنەمای بەرژەوەندی خۆیان بێ ئاوڕدانەوە لە جووتیارانی کوردستان دەستیان بەسەر زەوی و داهاتی کشتوکاڵی و سەرچاوە ئاوییەکانی ناوچەکەدا گرتبوو، پەیوەندی دەرەبەگایەتیش زیاتر ببووە هۆی ئەوەی کە کۆسپێکی گەورە بێت لە رێگای گەشەکردنی ئابووری وڵاتدا [3].

لەکاتێکدا کە سیستەمی زەوی و کشتوکاڵ لە دەوڵەتی عوسمانیدا بۆ پاڵپشتی هێزی سەربازی و دابینکردنی بژێوی فەرمانبەرانی مەدەنی بووە، هەروەها لە سەردەمی عوسمانییەکاندا دەوڵەت خاوەنی تەواوی زەوییەکانی ئەمیرییە(میری) بوو، بە شێوەیەکی رەها دەسەڵاتی بە سەردا رادەنان، کە هەندێکی بە ژمارە یەك لەو فەرمانبەر و ئەو سەربازانە بوون کە ئەوانەش زەعامەت و تیمار و سەنجەق بوون کە دەوڵەت پێیان درابوو. ئەگەر ئەو بەخشینە بۆ چینە ناوبراوەکان بۆ ئەوە نەبووبێ دای بچێنن، بۆ ئەوە بووە پشك و باجیان لێوەربگرن، سەرەڕای ئەمانە دەوڵەتی عوسمانی بۆ هەندێ لە سەرباز و فەرمانبەرانی گەورەی دەوڵەت پارچە زەوی گەورەی بەخشیبوو، باج و سەرانەیان لەو کەسانە وەردەگرت کە زەوییەکانیان دادەچاند. دیارە خاوەنی ئەو کەرتە کشتوکاڵییە لە بری ئەوە ئەرکی ئەوەی لەسەرشان بوو کە بەشداری لە جەنگەکاندا بکات و تەواوی پێداویستییەکانی جەنگیی ئامادە بکات، کە خۆی لە دابینکردنی تەواوی کەرەستەی جەنگی تەواو و سوارەکاندا دەبینییەوە [4].

لەبەر ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی پشتی بە سیستەمی دەرەبەگایەتی دەبەست، هەر لەسەرەتاوە پەیوەندی خۆی لەگەڵ میر و سەردارانی کورد لە سەر بنەمای ئەو سیستەمە رێکخست، لەگەڵ رەچاوکردنی هەلومەرجی تایبەتی کوردستان. ئەوەبوو هەریەکە لەو میر و سەردارانە ناوچەکانی خۆیان لە ژێر دەستدا مایەوە و دەوڵەتی عوسمانی دەستی لە کاروباری ناوخۆی ئەم ناوچانە وەرنەدا، بۆیە ئەم زەوییانە وەکو مولْکی تایبەتی میرەکان دەمانەوە، بەڵام لە بنەڕەتدا مۆرکێکی دەرەبەگایەتییان پێوە دیاربوو، چونکە دەبوو لە کاتی پێویستدا میرەکان هێزی

سەربازی بدەنە دەوڵەت، کە ئەمەش بنەمایەکی سەرەکی رژێمی دەرەبەگایەتی عوسمانی بووە [5].

لەسەردەمی عوسمانیدا زەوی دەرەبەگایەتی جۆراوجۆر بوو، لەوانە (تیمار) کە بەخشینی زەوییە بۆ کەسێك لە بەرامبەر خزمەتێك یان ئەرکێك کە بۆ دەوڵەتی عوسمانی ئەنجامی بدات. تیمار بچووکترین جۆرەکانی زەوی بووە و داهاتی ساڵانەی لە نێوان(2000 یان 3000 و 19,999) ئاقچە [6] بوو، ئەقتاع لێرەدا بە خاوەنبوون نییە، بەڵکو بەخشینی مافی وەرگرتنی ئەو رەسم و باجانەیە کە دەوڵەت بۆی دیاریدەکردن و لە جووتیارەکان وەردەگیرا. هەروەها تیمار بە سەر لەبەری شێوازی زەوی و زاری سەربازی عوسمانییش دەڵێن، ئەویش دوو جۆری دیکەی زەوی و زارە، یەکەمیان پێ دەڵێن (زعامت=زەعامەت)، کە لە وشەی(الزعامة)ی عەرەبییەوە هاتووە و داهاتی ساڵانەی لە نێوان(20،000تا 99،999) ئاقچە بوو. دووەمیشیان پێیی دەگوترا (خاصة= تایبەت) کە داهاتی ساڵانەی لە (100،000) ئاقچە زیاتربێت [7].

میر و دەسەڵاتدارانی میرنشین و قەوارە کوردییەکان وەکو دەرەبەگی ئاسایی نەبوون، چونکە موڵکەکانیان بە میرات بۆ نەوەکانیان دەگوازرایەوە و بەپێی ڕێورەسمی خۆیان باج و ئەرکەکانی دیکەیان لە ژێر دەستیان وەردەگرت نە بە گوێرەی یاسا و رێسای عوسمانی. زەویەکانیان لە دەفتەری تاپۆی عوسمانیدا تۆمار نەدەکران، بەڵام لە بەرامبەر ئەمەدا لە سەر میرەکان پێویست بوو ساڵانە برە پارەیەکی دیاریکراو بدەنە دەوڵەتی عوسمانی. لە دوای میرەکان سەرۆك هوزەکان دەهاتن، بە تایبەتی ئەوانەی پلەی (بەگ)یان هەبووە و خاوەنداری گەورەی زەوی بوون و هەزاران دۆنمیان لە ژێر دەستدا بوو، زۆربەی رۆڵەکانی هۆزەکەشی وەرزێری ئەوان بوون، ئەمانە نمونەی دەرەبەگ بوون لە ژێر پەردەی هۆزایەتی، ئەم سەرۆك هۆزانە سوودیان لە لاوازی دەوڵەت دەبینی کە نەیدەتوانی دەسەڵاتی بە سەر ناوچەکانی ئەم هۆزانە بسەپێنێت، بۆیە برە پارەیەکی دیاریکراویان دەدا بە دەوڵەت خۆیان باجەکانیان لە ناوچەکانی خۆیان کودەکردەوە، تا وایلێهات خۆیان بە خاوەنی ئەم زەویانە دەدانا، واتە سوودیان لە شێوازی پابەندبوون(التزام) دەبینی لە کۆکردنەوەی باج و پیتاکدا [8].

پابەندبوون ئەو سیستەمەیە، کە دەوڵەت کەسێکی دەوڵەمەندی دەست رۆیشتووی پابەند دەکرد ئەو باج و سەرانە تایبەتەی لە سەر زەوی کشتوکاڵی بوو کە دەبوو جوتیاران لە گوندێك یان زیاتر لە ماوەیەکی دیاریکراودا بیدەن، کۆبکاتەوە. سیستەمی پابەندبوون لە کاتی جێبەجێکردندا تووشی بێ سەروبەری و تێکچوون بوو، زیانەکانی لە ژیانی ئەو جووتیارەدا رەنگی دایەوە کە چ لەلایەن کەسی پابەندەوە، چ لەلایەن هاوکارەکانیانەوە، لە ڕادەبەدەر زوڵم و ستەمی لێدەکرا، دەرەبەگ و پابەندەکان حیسابیان بۆ دەوڵەت نەدەکرد و ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە دەوڵەت چەندین بڕیار لەدژی پابەندەکان(ملتزم) دەربکات، بەڵام سوودیان نەبوو، تا ئەوەی لەساڵی(1839ز) بەپێی (خەتی شەریف گولخانە) [9] هەڵوەشێنرایەوە[10].

دەسەڵاتی عوسمانی لە دەسپێکی حوکومڕانی سوڵتان عبدولمەجید(1839-1861ز)ەوە پەنای بۆ کۆمەڵە هەنگاوێك برد، سەرەتا لە ساڵی (1843ز) دەستکرا بە کێومالێکی بەربلاوی گوندەکان، پاشان لە زۆربەی ویلایەتەکان بە ئامانجی دەست خستنە سەر پێداویستییەکانی وڵات ئەنجام درا، دوای ئەوە دەستپێشخەرییەکان زۆربوون، لەوانە دامەزراندنی وەزارەتی کشتوکاڵ لەساڵی(1846ز)، دامەزراندنی قوتابخانەیەك بۆ فێرکردنی کشتوکاڵی لە ناوچەکانی دەوروبەری ئەستەمبوڵ لە ساڵی (1847ز)دا[11]. هەروەها لە ساڵی(1856ز)یشدا دەوڵەتی عوسمانی کۆمەڵێك یاسای دەرکرد، کە لە نێویاندا یاسای زەوی و زار هەبوو، لەم یاسایەدا بنیاتێکی جێگیردانرا بۆ کێشەی مامەڵەکردن بە زەوی و زار کە بەهۆیەوە دەوڵەت دەسەڵاتی بەسەر زەوییەکاندا کێشا تا رادەیەکیش سنوورێك بۆ دەرەبەگەکان دانرا [12].

لەرێکەوتی(27ی نیسانی 1858ز) یاسای خاوەنداریەتی زەوی لە دەوڵەتی عوسمانی دەرچوو، بەپێی ئەم یاسایە زەوی لە دەوڵەتی عوسمانیدا بۆ پێنج جۆر دابەش کرا [13]، بەڵام ئەم یاسایە لە عێراقدا تا ساڵی(1870ز) جێ بە جێ نەکرا، تەنانەت لە هەندێك ناوچەکانی

باشووری عێراق تا ساڵی(1880-1882ز) جێ بە جێ نەکرابوو [14]. ئەم پێنج جۆرە زەوی و زارە بریتی بوون لەوانە: زەوییەکانی میری(الأراضي الأميرية)، زەوییەکانی موڵك(الأراضي المملوكة)، زەوییەکانی وەقف(الأراضي الموقوفة)، زەوییە جێهێڵراوەکان(الأراضي المتروكة) و زەوی مردوو(موات) [15].

لە ساڵی(1859ز) یاسای (تاپۆ) دەرچوو وەك هۆکارێك بۆ جێ بەجێ کردنی یاسای زەوی و زار و تۆمارکردنی زەوی و پێدانی بەڵگەنامە و چەکی فەرمی بە خاوەن زەوییەکان، هەروەها لەساڵی(1861ز)دا سوڵتان عەبدولعەزیز(1861-1876ز) دووپاتی لە سەر چاکسازییەکان کردەوە. لە ساڵی(1872ز)یشدا بە شێوەیەکی کۆتایی یاسای زەوی و زار لە دەوڵەتی عوسمانی دەرچوو، کە لە(132)ماددە و پێشەکییەك و کۆتاییەك پێك دەهات و جارێکی دیکە زەوی لە دەوڵەتی عوسمانی بۆ پێنج جۆر دابەش کرا، وەکو پێشتر ئاماژەمان پێ کردبوو، بەڵام ئەم جارە بە شێوەیەکی وردتر بوو [16]. لەسەردەمی والییەتی مەدحەت پاشا(1869-1872ز) لە عێراق، بۆ ئەوەی هۆزەکانی عێراق دەستەمۆ بکات، پێشنیاری کرد کە زەوی و زاری میری بە شێوەی موڵکاندن(التملك=تاپۆ) بدرێت بەوهۆزانە، بابی عالیش دەستخۆشیی لەم پێشنیارە کرد و ئیرادەی سوڵتانیی لەو بارەیەوە بۆ دەرچوو[17]. تا سەردەمی ئینتیدابی بەریتانی، زەویداری لە عێراق لە بنەڕەتدا بە پێی یاسای زەویی عوسمانی ساڵی(1858ز) و یاسای تۆمارکردنی زەوی تاپۆی ساڵی(1859ز) رێکدەخرا، ئەم دوو یاسایە رۆژ لەدوای رۆژ بەفەرمانی فەرمی دەوڵەت و ئیرادەی سوڵتانیی گۆڕانکارییان تێدا دەکرا [18].

دووەم/ جۆرەکانی زەوی لە ناوچەی ئاکرێ

1- زەوییەکانی میری(الأراضي الأميرية):

ئەو زەوییانەی موڵکی کەسێکی دیاریکراو نەبوون لە دەوڵەتی عوسمانی بە زەوی دەوڵەت دادەنران و پێیان دەگوترا(زەوی میری)، زۆرجار پارچەیەك لەم زەوییە بە هەندێ مەرجی دیاریکراو دەدرایە کەسێك تا سوودی لێ ببینێ، یان پارچەیەك لەم زەوییە بۆ یەکێ لە هۆزەکان تەرخان دەکرا، لەم رێگەیەوە هۆزەکە نیشتەجێ دەکرا. لەهەمان کاتیشدا دەوڵەت سوودی لە داهاتی زەوییەکە دەبینی[19] و بەو پێیەی داهاتی ئەم زەویانە بۆ گەنجینەی دەوڵەت دەگەڕایەوە، هەروەها ئەم زەویانە بە رەزامەندی دەوڵەت دەگوازرانەوە و بە رەزامەندی دەوڵەتیش رادەستی یەکێکی دیکە دەکران، بەمەش کەسەکە دەبووە خاوەنی بەڵگەنامەیەکی(خاقانی) کە بەڵگەنامەیەکی تاپۆیی بوو [20].

ساڵنامەی ویلایەتی مووسڵی ساڵی 1912ز ئاماژەی داوە بە بوونی بەڕێوەبەرایەتییەکی تایبەت بە زەوی میری لە ولایەتی مووسڵدا بە ناوی کارگێڕی موڵکەکانی میری(املاك اميريه ادارەسی)، کە بەڕێوەبەرەکەیان (ئیبراهیم سەبری پاشا) بووە، هەروەها لەگەڵ بوونی چەندین فەرمانبەری دیکە لەو بەڕێوبەرایەتییە، وەکو: نووسەر، ژمێریار، کاتبی تەحریرات و چەندانی دیکە، بەڵام کەسێکی خەڵکی قەزای ئاکرێ لەو دەزگایەدا بەناوی(عبدولعەزیز ئەفەندی) وەك یاریدەدەری بەڕێوەبەری زەوییەکانی میری لە ئاکرێ کاری کردووە. لە کۆی ناوچەکانی سەر بەم ویلایەتە تاکە قەزا کە سەربە ویلایەتەکە بووە و فەرمانبەری ئەم بەڕێوەبەرایەتییەی هەبوو بێت، قەزای ئاکرێ بووە. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێت کە لە ئاکرێ زەوییەکی زۆری میری هەبووە و راستەوخۆ بە بەڕێوەبەرایەتی موڵکەکانی میری(املاك اميريه ادارەسی) گرێدرابوون [21]. لە خوارەوە دەتوانین ئاماژە بە چەند نووسراو و بەڵگەنامەیەکی عوسمانی بکەین کە ئەوەمان بۆ ئاشکرادەبێت کە ئاکرێ خاوەنی زەوێکی زۆری میری بووە لەوانە.

لەنووسراوێکی والی موسڵ بۆ بابی عالی کە لەرێکەوتی (1ی تشرینی دووەمی1861ز) نێردراوە، ئاماژە بە فرۆشتنی چەند گوندێکی بێ خاوەن دەکات لە ناوچەکانی ویلایەتی موسڵ لەوانە دوو گوند لە ئاکرێ بە ناوەکانی(خراپ شورك) بەڕووبەری(600)دۆنم و گوندی (سالوکان) بەڕووبەری(700)دۆنم، کە بەهاکەیان بە(5000) قرووش خەملێنرابوو و لە مەزادێکی ئاشکرادا دەفرۆشرا، داهاتەکەشی بۆ خەزینەی دەوڵەت(میری) دەگەڕایەوە. واتە ئەم گوندانە دەکران بە موڵکی میری. لەم نووسراوەدا

والی موسڵ داوای كردووە ئەم گوندانە بفرۆشرێن و داوای لە سوڵتان كردووە كە ڕەزامەندی لەسەر فرۆشتنیان دەرببڕێت[22]، هەروەها لە نووسراوێكی دیكە لە ساڵی 1878ز دەرچووە، كە لە لایەن والی و قازی و موفتی و ژمارەیەك لە ئەندامانی ویلایەتی بەغدا مۆركراوە، ئاماژە بە داواكردنی نیشتەجێكردنی دانیشتووان دەكەن لە هەندێك گوندی چۆڵكراوی قەزای ئاكرێ. كە دەكرێت ئەم نیشتەجێكردنە ببێتە هۆی سوود وەرگرتنی خەڵك لەو زەویانە بۆ كشتوكاڵكردن و ببێتە هۆكارێك بۆ بەدەستهێنانی باج و رسومات لە بەرووبومە كشتوكاڵی و ئاژەڵییەكان، واتە داهاتی ئەم گوندانە بكرێت بە موڵكی میری [23].

بەپێی بەڵگەنامەیەک كە لە وەزارەتی كاروباری دارایی و لە هۆبەی(أعشار و رسومات إدارة عمومیەسی) بە (ژمارە 74) لە ساڵی 1878ز دەرچووە، ئاماژە بە كرێدانەوەی موڵكی حكومەت(میری) دەكات لە چەند شوێنێكی ویلایەتی موسڵ، لەنێویشیاندا باسی بەكرێدانەوەی دوو خانووی میری لە ئاكرێ كراوە. ئەمەش ئاماژە بۆ ئەوەی كە بێجگە لە ژمارەیەك گوند و زەوی زار لە ئاكرێ كە سەر بە فەرمانگەی موڵكی میری بوون، هەروەها دەردەكەوێت كە دوكان و خانوو و میوانخانەش هەبوونە كە موڵكی میری بوونە لە ئاكرێ [24].هەروەها لە بەڵگەنامەیەكی عوسمانیدا كە لە ساڵی 1909ز دەرچووە، ئاماژە بە خەرجكردنی بڕی(975) قرووش دەكرێت بۆ خاوێنكردنەوە و لێدانی جۆگە و ڕێرەوی ئاویی بۆ ناو رەز و باخی میری لە قەزای ئاكرێ، هەر ئەم نووسراوە ئاماژە بەوە دەكات كە لەو ماوەیەدا ئاكرێ فەرمانگەی(فەرمانبەر)ی موڵكەكانی میری هەبووە، كە سەربە بەڕێوەبەرایەتی موڵكی میری موسڵ بووە [25]. لە بەڵگەنامەیەكی دیكەی عوسمانیدا كە لە دە لاپەڕە پێكهاتووە لە ساڵی (1911ز) دەرچووە ئاماژە بە بەكرێدانی موڵكی میری دەكرێت لە ژمارەیەك لە ناوچەكانی ویلایەتی موسڵ، لە وانە قەزای ئاكرێ، هەروەها داواكراوە كە ئەم موڵكانە بخرێنە مەزادەوە بۆ بەكرێدان و داوای زیاد كردنی كرێیەكەشیان كردووە لە بەرپرسانی ئەو ناوچانەی كە موڵكەكە بەكرێدەدەت [26]، لەنووسراوێكی دیكەشدا كە لە تەموزی ساڵی(1911ز) دەرچووە، ئاماژە بە داهاتی بەروبوومەكانی چاندنی زستانەی زەوییە میرییەكانی ئاكرێ دەكات كە لەمانگەكانی حوزەیران و تەموزدا كۆدەكرێنەوە و ڕەوانەی گەنجینەی دەوڵەت كراوە [27]. هەموو ئەمانە ئاماژەن بۆ زۆری ئەو زەوی و زار و موڵكانەی میری كە لە ئاكرێ هەبوون.

لە بەڵگەنامەیەكی دەوڵەتی عوسمانیدا كە لە پازدە لاپەڕە پێكهاتووە ئاماژە بە موڵكی میری دەكات لە قەزای ئاكرێ. لە لاپەڕەی یەكەمدا ئاماژە بە پشكنینی یەكەم دەكات كە لەلایەن یاریدەدەری بەڕێوەبەری موڵكی میری (عەبدولعەزیز) لەئاكرێ بۆ سەرووی خۆی بەرزكردۆتەوە، ئاماژە بەو بڕە پارەیە دەكات كە ناوبراو داوای كردووە بۆ خاوێن كردنەوە و هە لّكۆڵینی جۆگە و ڕێرەوی ئاودێری بۆ زەوییە كشتوكاڵییەكان لە هەندێك لە گوندەكانی میری لە ئاكرێ، كە ناوی(12)گوندی هێناوە، لەگەڵ دیاریكردنی ئەو بڕە پارەیەی بۆ كرێكارەكانی خەرجكردووە، كۆی پارەكەش دەكاتە(3355) قرووش. لەژێرەوەی نووسراوەكەشدا مۆری فەرمانبەری موڵكی میری لە ئاكرێ بەناوی(عەبدولعەزیز) هەیە، لەگەڵ نووسینی ڕێكەوتی نووسراوەكە لە(1909ز)، ئەو گوندانەی كە ناویان لە نووسراوەكەدا هاتووە ئەمانەن:

ناوی گوند	بڕی پارەی خەرجكراو(بە قرووش)
قوپەك	250
مام خەلیفە	310
سمیلات	500
خەردس	310
بەهراوە	50
تورشك	210

لالەیی	50
شاب ئۆمەر	75
جوسماق	500
كەشكان	600
كێلە سینان	100
كافیا	400
كۆی گشتی	(3355) [28].

له لاپەڕەی دووەمی هەمان بەڵگەنامەدا هاتووە ئەو پشكنین و نووسراوەی یاریدەدەری موڵكەكانی میری لە ئاكرێ(عەبدولعەزیز)، كە بۆ قائیمقامیەتی قەزای ئاكرێ لە هەمان رۆژ لە(1909ز) بەرزكراوەتەوە، بۆ ئەوەی رەزامەندی دەرببڕێت بۆ خەرجكردنی ئەو بڕە پارە دیاریكراوەی لە سەرەوە ئاماژەمان پێكردووە، قایمقامیش بۆ هەمان مەبەست بەرزیكردۆتەوە بۆ ئەنجومەنی قەزا، لە ئەنجومەنیش دوای ئەوەی لە سەر بڕی پارە و داواكردنی ناوی گوند و بڕی پارەی دیاریكراو وهاوپێچی مامەڵەكە بكرێت بۆ یاریدەدەری موڵكەكانی میری گەڕاندۆتەوە. دوای ئەوەی كە مامەڵەكە تەواو بووە ئەنجومەنی قەزا پەسەندی كردووە. ئەم نووسراوە بۆ بەڕێوەبەرایەتی موڵكی میری لە ویلایەتی موسڵ بەرزكراوەتەوە بۆ ئەوەی پەسەندی بكات و وەڵامیان بدرێتەوە. ئەنجومەنی قەزای ئاكرێ كە ئەم نووسراوەی مۆكردووە لەوانە قایمقام و قازی(ئیسماعیل) و موفتی(هەیبەتوڵلا) و بەڕێوبەری دارایی (محەمەد) و نووسەری تەحریرات(محەمەد) و ئەندامانی دیكەی ئەنجومەن، لەوانە: عبدولقادر و محەمەد عەلی و ئیلیا داوود[29].

له لاپەڕەی سێیەمی بەڵگەنامەكەدا، كە ئاماژە بە نووسراوی(بەڕێوەبەرایەتی موڵكەكانی میری) لە ولایەتی موسڵ بۆ وەزارەتی دارایی دەكات بە ژمارە(1854 گشتی) و (310 تایبەت) كە لە (19ی نیسان1912ز) دەرچووە، رەزامەندی دەربڕیوە لە سەر خەرجكردنی بڕی پارەی دیاریكراو و پاشان لە رێكەوتی (1910ز). وەزارەتی داراییش رەزامەندی لە سەر خەرجكردنی ئەو بڕە پارەیە داوە، هەروەها لە لاپەڕەی حەوتەمدا لە ساڵی (1910ز)، دەرچووە، ئاماژە بە پشكینی دووەم دەكرێت بۆ ژمارەیەك گوندی دیكەی میری لە ناوچەی ئاكرێ كە خەرجی هەموویان(2855) قرووش بووە و بۆ خاوێنكردنەوە و هەڵكۆڵینی جۆگەی ئاودێری ئەو گوندانە خەرجكراوە، هەروەها بۆ خاوێنكردنەوەی جۆگەكانی ئاودێری لە گوندی هەزار جووت (كە دەكەوێتە رۆژئاوای ئاكرێ) كە (38) رۆژ كاریان تێدا كردووە و بڕی (3600)قرووشی بۆ دیاریكراوە لەلایەن یاریدەدەری بەڕێوبەرایەتی موڵكەكانی میری لە ئاكری و ئەنجومەنی قەزای ئاكری لە(1912ز) مۆركراوە، پاشان بەڕێوەبەرایەتی موڵكەكانی میری لە ویلایەت مۆری لە سەر نووسراوەكە كردووە و بۆ وەزارەتی دارایی ناردووە و دوای ئەوەی كە پشكینی و وردبینی بۆ كارەكەیان كردووە، رەزامەندی لە سەر خەرجكردنی بڕی(6455)قرووش دەربڕیووە بۆ (گوندی هەزار جووت) لە رێكەوتی(1915ز) كە مۆری بەڕێوبەرایەتی گشتی موڵكەكانی میری لە سەرە، لە دوا لاپەڕەدا كە ژمارە پانزەیە، ئاماژە بە نووسراوی وەزارەتی دارایی عوسمانی دەكات، كە رەزامەندی لەسەر خەرجكردنی بڕی پارەی دیاریكراو بۆ خاوێنكردنەوەی جۆگە ئاودێرییەكانی گوندی هەزارجووت دەربڕیوە [30].

له بەڵگەنامەیەكی دیكەدا كە لە نزیكەی(30) لاپەڕە پێكدێت و رێكەوتی هەردوو ساڵی(1913-1914ز) لەسەرە، باس لە پاك و خاوێنكردنەوە و هەڵكۆڵینی جۆگەی ئاوی ئاودێری بۆ باغ و بێستانی ژمارەیەك لە گوندەكانی ئاكرێ كە سەربە موڵكەكانی میری بوون، دەكات، لەوانە:(خەردس، كافیا، سمیلا، كەشكان، مام خەلیفە، قوپەك، بەهراو، شاب عومەر(رەنگە ئۆمەر خوشانی ئێستا بێت)، لالەیی(ئالەیی)، كێلەسینان). لەم نووسراوەدا بە ووردی رۆژ و كرێی كرێكاران و ناوەكانیشیان لە خشتەیەكدا تۆماكراوە، هەروەها ئەم كارە بەچاودێری بەڕێوەبەرایەتی موڵكەكانی میری لە موسڵ ئەنجامدراوە، كە فەرمانبەری(یاریدەدەر)یان لە

ئاكرێ ناوی(عەبدولعەزیز)بووە. پاشان ئەم نووسراوە لەلایەن هەریەك لە یاریدەدەرانی بەڕێوەبەری موڵكەكان(عەبدولعەزیز) و قائیمقام و قازی و بەڕێوەبەری دارایی و نووسەری تەحریرات و موفتی و چوار لە ئەندامانی ئەنجومەنی قەزای ئاكرێ مۆركراوە، هەروەها ئەم نووسراوە ووردەكاری زۆری تێدایە سەبارەت بە موڵكی میری لە قەزای ئاكرێ [31].

لە بەڵگەنامەیەكی دیكەدا كە لە ڕێكەوتی (1915ز) لە بەڕێوەبەرایەتی موڵكەكانی میری موسڵ بۆ وەزارەتی دارایی و پاشان بۆ بەڕێوەبەرایەتی گشتی موڵكەكانی میری لە دەوڵەتی عوسمانی نێردراوە ، كە ئاماژە بە رووپێوكردن و دانانی سنوور بۆ 54 گوندی میری لە قەزایی ئاكرێ، كە بڕی ئەو پارەی كە لەم كارەدا خەرجكراوە (6000) قرووش بووە[32]، هەروەها لە نووسراوێكی دیكەشدا كە لە(1917ز) دەرچووە، ئاماژە بە فرۆشتنی دوو پارچە زەوی میری دەكرێت بە كەسێك لە ئاكرێ بە ناوی (ئیسماعیل بەگ) و لەلایەن والی موسڵ مۆركراوە و ڕەزامەندی لەسەر فرۆشتنەكەی نیشانداوە [33].

لەنووسراوێكی پێنج لاپەڕەییدا كە لەفەرمانگەی(امور عمومیه مالیه هیئت تفتیشیت سی) كە لە ڕێكەوتی(1917ز) دەرچووە، ئاماژە بە لێكۆڵەری دارایی(عادل ئەفەندی) دەكات كە لە ویلایەتی موسڵەوە نێردراوە بۆ ئاكرێ، لە سەر هەبوونی گەندەڵی لەلایەن یاریدەدەری موڵكەكانی میری لە ئاكرێ(عەبدولعەزیز ئەفەندی). دوای لێكۆڵینەوە لەو بابەتە دەردەكەوێت كە یاریدەدەری موڵكەكانی میری لە ئاكرێ(عەبدولعەزیز ئەفەندی) بڕی(1621) قرووشی لە كەسێك بە ناوی(سۆفی سلێمان) وەرگرتووە بە مەبەستی فرۆشتنی زەوی گوندێكی میری بە ناوبراو. دواتر(عەبدولعەزیز ئەفەندی) رەوانەی دادگای بەرایی دەكرێت لە موسڵ، و دادگاش بڕیاردەدات لەكار لابردرێت و هیچ كارێكی فەرمانبەریی حكومی وەرنەگرێتەوە و ئەو بڕە پارەیشی كە لەسەری ساغ بۆتەوە لێی وەربگیرێتەووە[34] ، بەڵام لە نووسراوێكی دیكەدا كە لە ساڵی(1918ز) لە دەزگای شورای دەوڵەت دەرچووە، ئاماژە بە لادانی ئەو سزایانە دەكات كە دادگای بەرایی موسڵ خراونەتە سەر یاریدەدەری موڵكەكانی میری ئاكرێ هەمواری بڕیارەكەی كراوە [35]، واتا هەمواری بڕیارەكەی كراوە.

2-زەوی خەواسی هومایۆن (الاملاك السنية) :

لە ناوچەی ئاكرێ جۆرە زەوییەكی دیكەش هەبوو كە پێی دەگوترا زەوی خەواسی هومایۆن، ئەم جۆرە زەویانە موڵكی تایبەتی سوڵتانی عوسمانی بوو، كە داهاتی ئەو زەوییە كشتوكاڵیانە دەچووە خەزێنەی تایبەتی سوڵتانەوە، هەروەها لە هەموو جورە باجێكی كە دەخرانە سەر زەوییە كشتوكاڵییەكان بەخشرابوون [36]، تا دوای دەسەڵاتخستنی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم لە (نیسانی 1909ز)، ئەم جۆرە زەویانە گواسترانەوە بۆ سەر موڵكی دەوڵەت و بە ناوی وەزارەتی دارایی تۆماركران [37].

لەسەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم (1876-1909ز)دا، پرۆسەی چاندن و كشتوكاڵكردن لە بەر چەند هۆكارێك چاندن پێشكەوتنی بە خۆیەوە بینی، لەوانە كردنەوەی (كەناڵی سوێس 1869ز)، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی كە نرخی هەندێك لە دەرامەتی چاندن بەرزببێتەوە و چوونی عێراق و كوردستان بۆ ناو بازاڕی جیهانی، كە ئەمەش بووە هۆی ئەوەی سەروك هۆزەكان و كەسایەتی و سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم و دەزگاكانی كە بە زۆری دەستی دانابووە سەر زۆربەی زەوییەكانی چاندن، جووتیارەكان بێ زەوی مانەوە، بەڵام ئەو جوتیارانەی كە زەوی تایبەتی بە خۆیان هەبووە، لە ترسی بە زۆر لێوەرگرتنی لەلایەن سوڵتان و سەرۆك هۆزەكانی ناچاربوون زەوییەكانی خۆیان دەكردە وەقف، بۆ ئەوەی هەر هیچ نەبێت لە دەستیاندا بمێنێتەوە. فەرمانگەی موڵكەكانی سوڵتان عەبدولحەمید كە بە فەرمانگەی موڵكی سونی دەناسرا (كە موڵكەكانی ناوبراو لە عێراق و سوریا و فەلەستین تۆماردەكران) كە تایبەت بوو بە كڕین و بەناوكردنی ئەو زەوییانەی بەهۆی دەستدرێژی هۆزەكانەوە لەلایەن خەڵكەكەوە چۆڵكرابوون [38].

رووبەری زەوییەكانی هومایۆن (الاملاك السنية) بەردەوام لە فراوانبووندا بوو، بە تایبەتی لە سەردەمی سوڵتانێكی وەكو عەبدولحەمیدی دووەم، كە بە پێ گێڕانەوەی دیپلۆماتكارێكی

فەرەنسی ئەو سەردەمە **"بە شێوازی دروست و نادروست موڵکێکی مەزنی بۆ خۆی پێکەوەنابوو"** (39). موڵکەکانی سوڵتان سەر بە گەنجینەیەکی تایبەت بوون کە راستەوخۆ بە ئەوەوە گرێدرابوو، بەڕێوەبردنەکەی بە سەرپەرشتی(موشیر فەیلەق) لە بەغداوە بوو، کە زۆر بەناوبانگ بووە لەهێز و رێکخستندا، بەتایبەت کە سوڵتان عەبدولحەمید مەزنترین و زۆرترین پارچە زەوی چاندنی لە عێراق هەبووە (40). سوڵتان عەبدولحەمید تەنیا لە ناوچەی ئاکرێ، زەوی کوشتوکاڵی(54) گوندی هەبوو، کە گوایە بە هۆی دەستدرێژی هۆزەکان چۆڵ کرابوون. (41) لە بەڵگەنامەیەکی (کۆشکی هومایۆن یەڵدز) کە لە ساڵی ١٩٠٧ز دەرچووە باسی گۆڕینی موڵکداریەتی ئەم زەوییانە(خەواسی هومایۆن) دەکات، بیانووی ئەوە دەهێنێتەوە کە گوایە ئامانجیان جێنشینکردنی هۆزەکان و خەریککردنیانە بە کشتوکاڵکردن. لە نووسراوێکەی ویلایەتی موسڵدا دیارە کە بۆ (کوشکی یەڵدزی هومایۆن)ی ناردووە، تێیدا هاتووە **" لە ناوچەی دەکەوێتە قەزای ئاکرێ کە سەر بە ویلایەتی موسڵەوەیە و قەزای زێباری هەڵوەشاوە و 54 گوندی سەر بە قەزای ئاکرێ هەن و ئەوەندەی ئەوەشی کێڵگەی هەیە، خەڵکی ئەم گوندانە لە بەر دەستدرێژی هۆزەکان بڵاوبوونەتەوە و گوندەکانیان چۆڵبووە، لە ئێستادا هیچ مروڤێك ئاکنجی نییە تیایدا و دانانی ئەم گوند و شوێنانە بۆ سەر موڵکەکانی هەمایۆن سوڵتانی و بۆ ئاوەدانکردنەوەیان پێویستە ئەو هۆزە گەڕۆکانەی لەو ناوچانە دەژین هەموویان لێ ئاکنجی بکرێت و بە کشتوکاڵەوە خەریك بن، ئەمەش دەبێتە ئاوەدانکردنەوەی ئەم گوندانە و ژمارەی موسڵمانەکان لە بەرامبەر مەسیحیەکان زیاتر دەبێت"** (42).

لەنووسراوێکی ویلایەتی موسڵدا بە مێژووی(1908ز)، ئاماژە بە موڵکەکانی خەواسی هەمایۆن دەکات لە چەند ناوچەیەکی ولایەتی موسڵ، لەوانە: ناوەندی قەزای موسڵ، قەزاکانی ئامیدی، شەنگال، زاخۆ، دهۆك، ئاکرێ. ئەوەی لێرەدا مەبەستمانە لە قەزای ئاکرێ ناوی هەردوو گوندی(کوچینە و باشقال رەوەند) هاتووە لەنێوان ئەو گوندانەی سەر بە موڵکی خەواسی هومایۆنی(الاملاك السنية) بوون، هەروەها ئاماژەش بە رووبەری زەوی ئەو گوندانە دەکات (43). بەپێی بەڵگەنامەیەکی دیکەشدا ئاماژە بە نووسراوێکی کۆمسیۆنی موڵکەکانی هومایۆن موسڵ(موصل أملاك همايون کومسیونی) ژمارە(91)، کە بۆ خەزێنەی تایبەتی شاهانەی وەزارەتی دارایی لە رێکەوتی(1908ز) نێردراوە، باس لە خەرجی موڵکەکانی خەواسی هومایۆن لە بەشێك قەزاکانی سەر بە ویلایەتی موسڵ، لەوانە (ئاکرێ، دهۆك و زاخۆ) دەکات، کە بۆ قەزای ئاکرێ (1600) قرووش بووە. ئەم خەرجیانە زیاتر بۆ مووچەی فەرمانبەرانی سەر بە دامەزراوەی(خەواسی هومایۆنی) بووە لەو ناوچانەدا، کۆی ئەو خەرجیانەی بۆ ئەم قەزایانە خەرجکراوە (500) قرووش بووە، هەروەها خەزێنەی تایبەتی شاهانەیی سەر بە وەزارەتی جەلیلیەش رەزامەندی دەربڕیووە لە سەر خەرجکردنی ئەم برە پارەی بۆ ئەم قەزایانە داواکراوە (44).

بەپێی بەڵگەنامەیەکی عوسمانی ساڵی(1908ز) دەرچووە، لە قەزای ئاکرێ هۆبەی بەڕێوەبەرایەتی موڵکەکانی خەواسی هەمایون(عقرە شعبە سی)ی هەبووە، ئەوەی بە دیار دەکەوێت کە لە ناوچەی بادینان تەنها لە قەزای ئاکرێ ئەم هۆبەیە هەبووە، چونکە بە پێی هەمان بەڵگەنامە لە قەزاکانی دهۆك و زاخۆ یاریدەدەری(معاونی) ئەم بەرێوبەرایەتییە هەبووە. رەنگە هوکاری هەبوونی ئەو هوبەیە لە ئاکرێ بگەرێتەوە بۆ هەبوونی دەشت و زەوی و زارێکی زۆر و بەرفراوان ، هۆبەی خەواسی هومایۆنی لە ئاکرێ لەمانەی خوارەوە پێکدەهات:

سەروكی هۆبە	ئیبراهیم ئەفەندی	مووچەی 1200 قرووش
كاتب (نووسەری) هۆبە	1	450 قرووش
سواری قولچی	4	800 قرووش
پیادە قولچی اوطەجی	1	100 قرووش [45].

3-زەوییە مەوقوفەكان(وەقف):

ئەم زەویانە دەگرێتەوە كە كراون بە ناوی مزگەوت و قوتابخانە و پیاوە ئاینییەكان، هەروەها ئەو زەویانە كڕین و فرۆشتنیان لە سەر نەبووە و هەرگیز دەستاودەستیان پێ نەكراوە[46]. لە نیوەی یەكەمی سەدەی نوزدەهەمدا، وەقفی زەوی پەرەی سەند، پیاوانی ئایینی موسڵمان كە زۆر دەوڵەمەند بوون، هیچ جیاوازییەكیان لەگەڵ دەرەبەگەكان نەبوو، لە زۆر ناوچەی كوردستاندا زەوی وەقف بە بەراورد لەگەڵ زەوی دیكەدا، شوێنێكی زۆری دەگرتەوە، لە پاڵ ئەوەشدا پیاوانی ئایینی دەسەڵاتی خۆیان بە سەر پارچە زەوی دیكەشدا كێشابوو [47].

ئەم زەویانە دوو جۆر بوون، لەوانە ئەو زەوییە كشتوكاڵیانەی كە كراونەتە وەقف بۆ ئەوەی داهاتەكەیان لە مەبەستی ئایینی و كومەلایەتی خەرج بكرێ، وەك بنیاتنانی قوتابخانە و مزگەوت و لێدانی كارێز و شتی لەو بابەتە، سەرپەرشتی ئەو جۆرە زەویانە لە دەست پیاوە ئایینیە گەورەكان دابوو. جۆرەكەی دیكەش ئەو زەوییە كشتوكاڵیانە بوو كە بە پیاوە ئایینییەكان سپێردرابوون، بەو مەرجەی پاش مردنی خاوەن وەقف داهاتەكەیان بۆ نەوە و خێزانەكەیان بێت، لێرەدا بە مەبەست ئەوەیە كە زەویەكە نەفروشرێ و بۆ نەوە و خێزانەكەی بمێنێتەوە، یان ئەوەیە كە داهاتەكەیان بە جۆرێكی رەوا و دادپەروەرانە لە نێوانیاندا دابەش بكرێت [48]. لە بەڵگەنامەیەكی دەفتەری ئەوقافدا بەمێژووی(1850ز) دەرچووە، لە یازدە لاپەڕە پێكدێت باس لە موڵكەكانی وەقفی چەند ناوچەیەكی سەر بە ویلایەتی موسڵ دەكات، لەوانە ئاكرێ، بە پێی ئەم دەفتەر ئەوقافە لە قەزای ئاكرێ رێژەیەكی زۆری موڵكی ئەوقاف هەبووە، لەوانە:

وەقفەكانی مزگەوتی گەورەی ئاكرێ، كە لە ژمارەیەك دوكان، باغ ، بێستان، خانوو، گەرماو و زەوی چەند گوندێك پێكدەهات. داهاتی ئەو ساڵەی ئەم وەقفانەی مزگەوتی گەورەی ئاكرێ گەیشتووەتە(8729) قرووش، كە بڕێكی زۆر لەو پارەیە بۆ فەرمانبەرانی قوتابخانە و مزگەوتی گەورەی ئاكرێ و نۆژەنكردنەوە و كڕینی پێداویستیەكانی مزگەوتەكە خەرجكراوە، هەروەها بڕێكی پارەكە ماوەتەوە لەلای سەرپەرشتی مزگەوتەكە پارێزراوە[49]. بەپێی هەمان دەفتەری ئەوقاف، مزگەوت و قوتابخانەی (موفتی) لە ئاكرێ خاوەنی چەندین موڵكی وەقفی وەكو: رەز، باغ، بێستان و زەوی چەند گوندێكیش بووە لەوانە گوندی (بەراك) و (دوزكێ) كە داهاتی ساڵانەكەی (2594)قرووش بووە، هەروەها(2126) قرووش خەرجكراوە بۆ مووچەی مامۆستا و فەرمانبەرانی قوتابخانە و مزگەوتی موفتی و نۆژەنكردنەوەی و كڕینی پێداویستەكانی مزگەوتەكە، هەروەها(468) قرووش لەلایەن سەرپەرشتی مزگەوتەكە ماوەتەوە و خەرجنەكراوە[50]، هەروەها لە دەفتەر ئەوقافی ساڵی(1850ز) هەریەك لە مزگەوتی حاجی توس(حاجی پیرجب) و مزگەوتی تولیتان و مزگەوتی قازی و مزگەوتی عەبدال ئاغا و مزگەوتی گوندەكانی باشقال و شوش و جونا، ئەمانە خاوەنی چەندین موڵكی وەقفی وەكو: دوكان، خانوو، باغ، بێستان بوون. هەندێكیشیان چەندین زەوی گوندەكانی ناوچەكە یان بۆ وەقف كرابوو، داهاتەكەشیان بۆ خەرجی و پێداویستی و مووچەی فەرمانبەرانی ئەم مزگەوتانە تەرخان كراوە [51].

4-زەوییە خاوەندارییەكان(الأراضي المملوكة) :

ئەم جۆرە زەویانە لەلایەن تاكەكانەوە خاوەنداریەتی تەواوی كراوە، یاسای زەوی و زاریش سنوورێكی بۆ ئەو رووبەرە زەویە داناوە كە كەسێك دەتوانێت خاوەنداریەتی بكات [52]. خاوەنی زەوییەكە بە هەموو شێوەیەك دەیتوانی ڕەفتار بكات و هەموو مافێكی بە سەر زەویەكەوە هەبووە، كە دەیتوانی بیفروشێت یان بە گرێبەست بیدات، یان بۆ كاری خێرخوازی بەكاری بهێنێت، لە دوای خۆشی بە پشتاو پشتی بۆ ماڵ و منالەكەی دەمایەوە و بۆ خەزێنەی دەوڵەت

نەدەگەڕایەوە، مەگەر کەسێك خێزانەکەی نەمابێت ئەگەر چەند دووریش بێت لە رووی خێزانداریيەوە، هەربۆی دەمایەوە [53]. ئەم زەوییە لە چوار جۆر پێکدەهات: یەکەمیان ئەو گۆڕەپانانەی کە دەکەوتنە ناو گوند و شار بە مەبەستی نیشتەجێکردن. دووەمیان ئەو زەویانەی کە لە زەوی میری جوداکرابوونەوە و خاوەندارییەکی تەواویان دەکرد. سێیەمیان زەوییە دەیەکییەکان(الأرض العشرية) و چوارەمیشیان زەوییەکانی خەراج(الأرض الخراجية) [54].

سێیەم/ بەروبوومە کشتوکاڵییەکان

کشتوکاڵ و چاندن لە دەوڵەتی عوسمانیدا شوێنێکی گرنگی هەبوو لە ناو ئابووری کوردستاندا، تا سەرەتای سەدەی بیستەم پیشەی سەرەکی زوربەی خەڵکی کوردستان بوو[55].کشتوکاڵ بە پێی دابەشبوونی جوگرافی دابەش ببوو، لە سەرەتادا ئەو بەرهەمانە دەهاتن کە پێویستی ژیان و خواردنی رۆژانە بوون، لەوانە : برنج، گەنم، جۆ، نیسك، نوك، ماش، کونجی، پاقلە و پیاز و هی دیکە بوون. بەهەمان شێوەش سەوزەوات لە ناوچە جیاجیاکانی وڵات بەرهەم دەهات[56]. بەرزی و نزمی(تۆپۆگرافیا)ی کوردستان و رژێمە کۆمەڵایەتییەکان رۆڵێکی بنەڕەتییان هەبووە لە کشتوکاڵ و بەرهەمهێناندا، تا بەزۆری ئابووری خۆبژێوی یان ئابووری بەکاربردن(الاقتصاد الاستهلاكي) پەیڕەو بکەن، بەڵام ئەمەش مانای ئەوە نەبوو کە بە هیچ شێوەیەك ئاڵوگۆڕکردن و بازرگانی سنووردار بەو بەرهەمە کشتوکاڵیانەوە نەبوبێت [57]. واتە زۆربەی ئەو بەروبومانەی پێویستیان بوو خۆیان بەرهەمیان دەهێنا و زۆربەی ئەو بەروبومانەی کە بەرهەمیان دەهێنا خۆیان بەکاریان دەبرد، بێگومان ئەمەش هوکارێکی کاریگەر بوو بۆ ئەوەی گەلی کورد بتوانێ پارێزگاری لە بوونی خۆی بکات، لەئەنجامی ئەمەدا جووتیارانی کوردستان هەرچەندە بەپێی سروشتی خاك و ئاوهەوا و هەروەها کات و سەردەمیش زۆربەی بەروبومە کشتوکاڵیەکانیان دەچاند، بەڵام زیاتر بەروبوومە خۆراکی و بژێوییەکانیان دەچاند، بە تایبەتی دانەوێڵە و پاقلەمەنی، لە سەروشیاندا گەنم و جۆ کە ماددەیەکی خۆراکی سەرەکی بوو لە کوردستان و دەکرایە چەندین جۆری خۆراك لەزۆربەی ناوچەکانی کوردستاندا بەرێژەیەکی بەرچاو دەچێنران[58].

بە پێی ئەو سەرچاوە و بە ڵگەنامانەی لە بەر دەستماندایە، لە سەردەمی عوسمانیەکاندا خەڵکی ئاکرێ بە پلەی یەکەم خەریکی کاری کشتوکاڵکردن بوون. ئەگەر سەرنج بدەین لە نووسراو و زانیاری ئەو گەڕیدانەی کە هاتوون بۆ ئاکرێ بۆمان بەدیار دەکەوێت کە ئاکرێ نلوچەیەکی کشتوکاڵی بووە بە تایبەتی لە بواری چاندن، کە بە ناوچەیەکی پر لە دار و دەرەخت وەسفیان کردووە. بۆ نموونە مێژوونوسی بەریتانی ویگرام لە پەرتوکی (مهد البشرية - الحياة في شرق كردستان) لەم بارەیەوە نووسیوویەتی:**" ئاکرێ جوانی دیمەنەکەی خۆی بۆ ئەو گەشتیارە بەدەردەخات کە لەلای باشورەوە دێت، لەڕاستیدا دیمەنەکە جوانە لە هەر لایەکییەوە رووی تێبکەی...لە پشتەوەشی کومەڵێك لوتکەی قووچەکی بەرچاو دەکەون ... بەرە بەرە نزم دەبنەوە تا دەگەنە ئاستی دەشتاییەکان... بە کۆمەڵێك دۆڵ کۆتاییان پێ دێت، کە بەشی خوارەوەیان بە درێژایی جۆگەلەکانی ئاودێری و دارودرەخت و دەوەن داپۆشیوە"** [59].

بەهۆی بوونی ژمارەیەکی زۆر لە جۆگە و کانی و هەبوونی زەوی بە پیت لە ناوچەکەدا، وایان کردووە شارەکە خاوەنی میوە و دار و درەخت و بەرهەمی جۆراو جۆر بێت، بە تایبەتی بەرهەمەکانی وەکو: گوێز، فستق، سەوزە، میوەی وەکو هەنجیر، تووتن، پەمپۆ، گشت جۆرەکانی دانەوێڵە و برنج [60]. هەروەك گەڕیدەی دانیمارکی(کارستن نیبۆر) کە لە سەدەی هەژدە سەردانی عێراق و ناوچەی ئاکرێ کردووە، لە باسی برنجی ئاکرێدا دەڵێ: **"ئاکرێ بە برنج بەناوبانگە، کە لە ناوچەکانی دەوروبەری دەچێنرێت"** [61]. هەروەها هەر سەبارەت بە ناوبانگی برنجی ئاکرێ، لە گۆڤاری(لغة العرب) لە بەشی دەیەمدا کە لە (نیسانی 1912ز) دەرچووە ئاماژە بە بەناوبانگیی برنجی ئاکرێ دەکات لە هەموو عێراقدا [62]. ئەمەش ئاماژەیەکە بۆ بەپیت و بەرەکەتیی خاکی ئاکرێ بۆ گشت بەروبوومە

كشتوكاڵییەكان لەوانە كە لە هەموویان زیاتر دەچێنرێت برنج بووە لە ئاكرێ كە بە هەبوونی سەرچاوەی ئاوی زۆر لە ناوچەكەدا ناوی دەركردووە، چاندنی باشترین جۆری برنج لە كۆنەوە تا ئێستاش هەر بەردەوامە.

هەروەها لە ئاكرێ چەندین بەروبوومی دیكەی كشتوكاڵی دەچێنران، لەوانە میوە و سەوزە، لە میوە هەرە بەناوبانگەكانی كە لە ناوچەی ئاكرێ دەچێنرا هەنار بوو، هەروەك مێژوونووس و وڵاتناسەكان باسیان لە ناوبانگی هەناری ئاكرێ كردووە بە تایبەتی(هەناری شوش) [63]، كە تا ئەمڕۆش هەنار لە ناوچەكانی ئاكرێ دەچێنرێت و ناوبانگی خۆی پاراستووە لە كوردستاندا· ئەمانە و لە ئاكرێ و ناوچەی دیكەی بادیناندا چەند بەروبوومێكی دیكەی كشتوكاڵی دەچێنران، لەوانە: گەنمەشامی، پەمۆ، نیسك، نۆك، هەرزن و دووجۆر ماش و كونجی، هەروەها كوردستان دەوڵەمەند بووە بە بەرووبوومی دارستان و ڕەزوباخی سەوزە و میوە، لە وانە لە ناوچەكانی بادینان(ئاكرێ) ڕێژەیەكی زۆر باوی، گوێز، سماق و بەڕوو بەرهەم دەهێنران، هەروەها بە هەنار، هەنجیر، خۆخ، هەڵووژە، زەردەلوو و زەیتوون دەوڵەمەند بووە ، بۆیە بە بڕێكی زۆری لەو بەروبوومەی بۆ ناوچەكانی دیكە، بە تایبەتی بۆ موسڵ، دەنارد [64]. سە بارەت بە بەروبوومەكانی دارستان لە ناوچەی ئاكرێ، بە تایبەتی لە ناحیەی زێبار(كە ناوچەیەكی شاخاوی بووە) زۆر دەوڵەمەند بوو بە بەرووبوومە سروشتییەكان، بە تایبەتی بەروبوومەكانی وەكو: كەنگر، بەڕوو، سماق ، كە ناوبانگی دەركردبوو لە ناوچەكەدا [65].

لە ساڵانی جەنگی یەكەمی جیهانیدا(50%)ی زەوییە كشتوكاڵییەكانی كوردستان كە پێشتر تۆ دەكران(دەچێنران)، پشگوێ خران، ئەمەش بووە هۆی دادەبینی داهاتەكانی كشتوكاڵ لە ناوچە كوردییەكاندا [66]. لە ساڵانی جەنگی یەكەمی جیهانیدا دەوڵەتی عوسمانی دەستی كرد بە سەربازیكردنی خەڵك بە زۆرە ملێ، بە تایبەتی گەنجان، ئەمەش كاریگەری كردە سەر داهاتی كشتوكاڵی و رووی لە كەمی كرد. ئەمەش لە بەرئەوەی گەنجێكی زۆری خەڵكی ئاكرێ و گوندەكانی دەوروبەری، كە زۆربەیان خەریكی كشتوكاڵكردن بوون، ببوونە سەرباز، زەوییەكان بێ جووتیار مانەوە و كاریگەری نەرێنی كردە سەر بەرهەم هێنانی بەروبوومەكانی كشتوكاڵی لە ئاكرێ [67].

چوارەم/ بانكی كشتوكاڵی لە ئاكرێ

ئەم جۆرە بانكە كشتوكاڵییانە لە گرنگترین بانكەكانی ناوخۆی وڵات بوون لە سەدەی نۆزدەدا. بیرۆكەی دامەزراندنی بۆ ساڵی(1883ز)دەگەڕێتەوە، بەڵام تاكو ساڵی(1887ز) ئینجا جێبەجێ كرا. ئەم بانكانە پشتگیرییان لە پێشكەوتنی كاروباری كشتوكاڵی دەكرد، بە پێشكەشكردنی قەرز بە سوودێكی رەمزی بۆ جووتیاران. لقەكانی ئەم بانكە لە زۆر شوێنی دەوڵەتی عوسمانی كرابوونەوە كە دەگەیشتنە زیاتر لە(400) لق. ئەم بانكانە لە دامەزراوە هەرە مەزنەكانی دارایی بوون لە چاو ئەوانی دیكە. هەرچەندە ئەم بانكانە نەیانتوانیوە هەموو پێداویستییەكانی جووتیاران دابین بكەن، لەگەڵ ئەوەشدا دامەزراندنیان بەشێكی گرنگی هەوڵەكانی دەوڵەتی عوسمانی بووە بۆ پشگیری پێشكەوتنی ئابووری لە وڵاتدا [68].

ئەم جۆرە بانكانە لە ناوچەی بادیناندا تەنها لە ئاكرێ و دهۆك هەبوون، ئەمەش ئەوە دەگەیێنێت كە ئاكرێ ناوچەیەكی كشتوكاڵی گرنگ بووە و لەلایەن بەرپرسانی عوسمانییەوە گرنگی پێدراوە، تەنانەت سوڵتانی عوسمانی لە بەر بەپیت و بەرەكەتیی خاكی ناوچەی ئاكرێ، زیاتر لە(50)گوندی لە سەر ناوی خۆی تاپۆكردبوو. بەپێی ساڵنامەی ویلایەتی موسڵی ساڵی(1310ك/1892ز)، لە دوو شوێندا ئاماژە بە هەبوونی بانكی كشتوكاڵی لە ئاكرێ دەكات، لە هەردوو شوێنەكەدا بە هەمان شێوە ناوەكانی دەستەی بەڕێوەبەری ئەم بانكە هاتووە، كە لەمانە پێكهاتبوون :

تەیب تاهر ئەفەندی	سەرۆك
یاسین سری ئەفەندی	نووسەر
یوونس محموود ئاغا	ئەندام
نەعمان ئاغا	ئەندام
حاجی ئەمین چەلەبی	ئەندام
مەلا جوبرائیل ئاغا	ئەندام
عەبدولكەریم ئاغا	ئەندام [69].

هەرچەندە لەساڵنامەی ویلایەتی موسڵی ساڵی(1894ز) ئاماژە بە دەستەی بەڕێوەبردنی ئەم بانکە لە ئاکرێ نەکراوە، بەڵام ئاماژە بە کەسێك دەکات وەك بەڕێوەبەری بانکی کشتوکاڵی لە ئاکرێ بە ناوی باج وەرگر(تحصیلدار) (یاسین سری ئەفەندی)، هەروەها لە شوێنێکی دیکەی هەمان ساڵنامەکەدا ئاماژە بە کەسێکی دیکە کراوە کە لە هۆبەی قەڵەمی (شعبە قلمی) بانکی کشتوکاڵی لە ناوەندی ویلایەتی موسڵ کاری کردووە بە ناوی(محیەدین ئەفەندی) کە باج وەرگر(تحصیلدار)ی ئاکرێ بووە لە بەڕێوەبردنی بانکی کشتوکاڵی ویلایەتی موسڵ لە ناو ناوەندی ویلایەتدا [70].

ئەنجام

- لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا ئاکرێ پێگەیەکی گرنگی کشتوکاڵی هەبووە، هەروەک لە کوتاییەکانی سەدەی نوزدەدا زیاتر لە(٥٠) گوند لە ئاکرێ کراون بە موڵکی میری(سوڵتانی)، ئەمەش گرنگی ناوچەی ئاکرێ دەردەخات لە لایەن دەوڵەتی عوسمانی و خودی سوڵتانەوە.
- لە بەر ئەوە ئاکرێ خاوەن کەش و هەوا و سروشتێکی گونجاو بووە بۆ کشتوکاڵکردن، زۆرینەی زەوی و زارەکانی ناوچەی ئاکرێ لە لایەن میری و ئاغا و دەرەبەگەکانەوە بەڕێوەدەبردران، جووتیار خاوەنی کەمترین زەوی و زار بووە لە ناوچەکەدا.
- ئاکرێ بەچەندین بەرووبوومی کشتوکاڵی بەناوبانگ بووە، لەوانە هەندێکیان ناوبانگیان دەرکردبوو لە سەر ئاستی ناوچەکە و تەنانەت دەرەوەش، وەکو، برنج و هەنار و سماق.
- هەبوونی بانکی کشتوکاڵی لە ئاکرێ لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانی دەگەڕێتەوە بۆ بەپیت و بەرەکەتی زەوی و زارە کشتوکاڵییەکان لە ناوچەکە، ئەم جۆرە بانکە تەنها لە ناوچە گرنگە کشتوکاڵییەکانی دەوڵەتی عوسمانی دادەمەزران.

سەرچاوە و پەراوێزەکان

(1)کشتوکاڵ لە کوردستان مێژوویەکی زور دێرینی هەیە و بەڵگەی ئەوەی دوزینەوە شوێنەوارییەکان ئەوەیان سەلماندووە لە گوندی(چەرمۆ)، کە دەکەوێتە یازدە کیلۆمەتر لە روژهەڵاتی چەمچەماڵ، مێژووەکەی بۆ هەزارەی حەفتەمی پێش زایین دەگەڕێتەوە، کۆنترین کومەڵگەی کشتوکاڵی لە جیهاندا پێکهێناوە. بێ گومان کشتوکاڵیش کە سەرچاوەی سەرەکی بژێوی مرۆڤە، بەندە بە هەندێ هۆکاری بنەڕەتی، بە تایبەتی ئاوهەوا، بەرزی و نزمی و خاك، بەبێ ئەوانە کشتوکاڵ نایەتە بوون. کوردستانیش لە سۆنگەی ئەوەی کە دەوڵەمەندە بە سەرچاوەکانی ئاو و سروشتێکی لە بار و خاکێکی بە پیتی هەیە، لە زۆربەی قوناغەکانی مێژووی خۆیدا وڵاتێکی کشتوکاڵی بووە، هەربۆیە بە درێژایی سەردەمی عوسمانیش کشتوکاڵ بڕبرەی پشتی ئابووری کوردستانی پێك دەهێنا و لە زۆربەی ناوچەکاندا رێژەی هەرە زۆری دانیشتووان بژێوی ژیانیان لە کشتوکاڵکردندا بەدەست دەهێنا. هەروەها کەش و هەوا و بەپیتی خاکی کوردستان یارمەتیدەرە بۆ چاندنی بەروبوومی کشتوکاڵی جۆراو جۆر. سەعدی عوسمان هەروتی، کشتوکاڵ و بەروبوومەکانی لە کوردستان لەسەردەمی عوسمانیدا، گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، ژمارە 22، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر،2012، ل ل 303-304.

(2)عەبدوڵڵا عەلیاوەیی، کوردستان لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا، چاپی سێیەم ، چاپخانەی روژهەلات، هەولێر، 2004، ل 13.

(3)گۆران ئیبراهیم ساڵەح، کەرکوک لەسەردەمی دەولەتی عوسمانیدا، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، سلێمانی، ٢٠٠٧، ل 162.

(4)ئیناس سەعدی عەبدوڵڵا، مێژووی نوێی عێراق 1258-1918، و:مەحمود هۆمەر باوزی ، چاپی یەکەم ، ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە ، هەولێر ، 2021، ل ل 529-530.

(5)سەعدی عوسمان هەروتی ، کشتوکال و بەروبومەکانی... ، ل ل 205-206.

(6)ئاقچە: دراوێکی زیوی بوو، هەروەها تەنها یەکەیەکی پێوانەی بوو لە دەوڵەتی عوسمانیدا تا نیوەی یەکەمی سەدەی حەڤدەی زایینو ناونرابوو بە ئاقچەی عوسمانی یان عوسمانی یان تەنها ئاقچە، و بۆ یەکەمجار لەساڵی(729ك/ 1328-1329ز) لە سەردەمی سوڵتان ئورخان دەرچووێنرا. بۆ زانیاری زیاتر بروانە: خليل علي مراد، العراق في العهد العثماني الثاني – دراسة في الإدارة العثمانية والحياة الإقتصادية 1638-1750م، الطبعة الأولى، بيروت، 2018, ص ٣٠٨.

(7)صلاح الدين الناهي، مقدمة في الاقطاع و نظام الاراضي في العراق ، مطبعة دار المعرفة ، بغداد ،1955 ، ص ص 15-16؛ خەلیل علی مراد، دەفتەری تەحریری موفەسەل و ئیجمالی ویلایەتی ئەربیل

(هەولێر) 949ك/ 1542ز، و: ئازاد عوبێد ساڵح ، چاپخانەی زانكۆی سەلاحەدین ، هەولێر ، 2021، ل 33.

(8)سەعدی عوسمان هەرووتی ، كشتوكاڵ و بەروبومەكانی ..، سەرچاوەی پێشوو ، ل ل 306-307.

(9)خەتی شەریفی گوڵخانە: كومەڵە یاسایەكی چاكسازی بوون كە لە لایەن سولتانی عوسمانی عەبدولمەجیدی یەكەم لە ساڵی ١٨٣٩ز دەركران ، كە ئەم چاكسازیانە بوارەكانی كارگێری و سەربازی و ئابووری و روشنبیری و هتد ... دەگرتەوە، ئەم هەوڵە چاكسازیانە لە ئەنجامی ئەو فشارانە بوون كە دەوڵەتانی ئەوروپی دەیانخستە سەر دەوڵەتی عوسمانی بۆ چاكسازی كردن. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: تيسير جباره، تاريخ الدولة العثمانية(1280-1924م)، الناشر:عمادة البحث العلمي والدراسات العليا، رام الله، 2015، ص204.

(10)محەمەد سوهەیل تەقوش، عوسمانییەكان لە دامەزراندنی دەوڵەتەوە تا كودەتا بە سەر خەلافەتدا، و: نەریمان خوشناو و موستەفا سەید مینە ، چاپی یەكەم ، چاپخانەی روژهەلات ، هەولێر ، 2009 ، ل ل 684-687.

(11)پۆل دۆمون، سەردەمی تەنزیمات 1839-1878، و: نەجاتی عەبدوڵلا ، چاپی یەكەم،چاپخانە و بڵاوكراوەی ئاراس، هەولێر ، 2008، ل 76.

(12)عبدالعظيم عباس نصار، الاراضي الأميرية العراقية في وثائق العثمانية ، مجلة كلية التربية للبنات للعلوم الإنسانية ، مجلد 4 ، العدد 6-7، كوفة ، 2010 و ص 138.

(13)محمود راجع ابو الوفاء، ملكية الأراضي في قضاء جنين 1858-1918م، رسالة ماجستير غير المنشورة، جامعة النجاح الوطنية، كلية الدراسات العليا ، نابلس ، 2013 ، ص 56 ؛ عماد احمد الجواهري تاريخ مشكلة الأراضي في العراق / دراسة في التطورات العامة 1914 -1932 ، دار الحرية للطباعة ، بغداد ، 1978، ص 28.

(14)سعيد عبود السامرائي، مقدمة في التاريخ الاقتصاد العراقي، الطبعة الاولى، النجف، 1973، ص 37 ؛ محمد سلمان حسن، التطور الاقتصادي في العراق التجارة الخارجية و التطور الاقتصادي 1864-1958، الجزء الأول، المكتبة العصرية للطباعة و النشر، بيروت، دون سنة الطبع، ص ص 186-187.

(15)خالد عبدالقادر الجندي، قانون الأراضي في الدولة العثمانية / الالتزام في طرابلس الشام (أنموذجا)، أنقرة، 2021، ص 30 ؛ حازم مجيد أحمد، الصراع و التمرد العشائري و أثره على الأقتصاد العراقي 1850– 1914، مجلة سر من رأى، المجلد 4، العدد 12، تشرين الثاني، 2008، ص 9.

(16)محمد جرادات، أثر القوانين العثمانية على الزراعة في بلاد الشام 1826-1918، مجلة جامعة الإسراء للعلوم الإنسانية، المجلد و العدد الاول، 2016، ص ص 215-216.

(17)حەننا بەتاتو، سەرۆك هۆز و جووتیار لە عێراقدا 1917-1985، و: سدیق ساڵح، تاران، 2021، ل 15.

(18)مینتیشا شڤیلی، كورد (كورتەی پێوەندی كومەڵایەتی – ئابووریی ، رۆشنبیری و گوزەران) ، و: عیزەدین مستەفا رەسووڵ، چاپی دووەم، چاپخانەی خانی ، دهۆك ، 2008 ، ل 185.

(19)سەعدی عوسمان هەروتی، كشتوكاڵ و بەرهبوومەكانی ...، سەرچاوەی پێشوو، ل 30

(20)عماد أحمد الجواهري، المصدر السابق ، ص 29.

(21)سالنامه ولايت موصل، سنة 1330ه ، ص ص 111 -191 .

(22)MVL- D.no.760- G.no.(1-2) .. 16-(1-2).- (Meclis-i Vala)

(23)SD- D.no.2150 G.no..37-(1-2).

(24)ML-EEM- D.no.123- G.no.73-001-001.

(25)ML-EEM- D.no.835- G.no.7-(1-2).

(26)ML –EEM- D.no.1043- G.no.4-(1-10).

(27)ML-EEM - D.no.1004- G.no.7-001-001.

(28)ML-EEM- D.no.975- G.no.25-001-001.

(29)ML-EEM- D.no.975- G.no.25-002-001.

(30)ML-EEM- D.no.975- G.no.25-(1-15).

(31)ML-EEM- D.no.1087- G.no.1-(1-21).

(32)ML-EEM- D.no.1165- G.no.22-(1-4).

(33)DH-EUM-MH- D.no.257- G.no.11-001-001. (Dahiliye)

(34)ML-EEM- D.no.1263- G.no.20-(1-5).

(35)SD- D.no.485- G.no.11-(1-3).

(36)غانم محمد علي، النظام المالي العثماني في العراق 1255 -1333هـ /1839-1914م، رسالة ماجستر غير منشورة، جامعة الموصل، كلية الاداب، 1989م، ص 71 .

(37)مجموعة من المؤلفين، أربيل – دراسة تاريخية، بإ شراف : محسن محمد حسين، الطبعة الاولى، مطبعة أراس، أربيل، 2012، ص 118 .

(38)عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، ئەرد و گوندێن چاندنێ یێن سولتان عەبدولحەمیدی ل ئاكرێ ، و: دەستەكا

ئینسکلۆ پارێزگەها دهوکێ ، ئینسکلۆپیدیا پارێزگەها دهوکێ ، بەرگێ سیێ ، ئەستەمبول ، 2017 ، ل 186.

(39)سەعدی عوسمان هەروتی، کشتوکال و بەروبومەکانی ...، ل 308 .

(40)عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، ئەردو گوندێن چاندنێ یێن سولتان عەبدولحەمیدی ....، ل 187.

(41)سەعدی عوسمان هەروتی، کشتوکال و بەروبومەکانی ...، سەرچاوەی پیشوو، ل 309 .

(42)عەبدولفەتاح علی بوتانی، ئەرد و گوندێن چاندنێ ...، ل 188.

(43)ML –EEM- D.no.772- G.no.4(1-21).

(44)ML-EEM- D.no.692- G.no.7-(1-6).

(45)ML –EEM - D.no.692- G.no.7-002.

(46)عبدالرحمن قاسملو، کوردستان و کورد/لێکۆڵینەوەیەکی سیاسی و ئابوری، و:عبدالله حسن زادە ، چاپی شەشەم ، چاپخانەی رۆژهەڵات ، هەولێر ، 2012 ، ل 151 .

(47)مینتیشا شڤیلی، سەرچاوەی پێشوو ، ل ل 179-180.

(48)عبدولرەحمان قاسملوو، سەرچاوەی پێشوو ، ل 151 .

(49)EV-d- D.no.14197- G.no.2.

(50)EV-d - D.no.14197- G.no.3.

(51)EV-d D.no. 14197- G.no. (1-11).

(52)صلاح الدين الناهي، مقدمة في الاقطاع و نظام الاراضي في العراق ، المصدر السابق ، ص 17.

(53)معاذ محمد عبدالقادر عابدين، التاريخ الاقتصادي للدولة العثمانية، المصدر السابق، ص 197.

(54)عماد أحمد الجواهري، المصدر السابق ، ص ص 28-29، حازم أحمد، المصدر السابق ، ص 9 .

(55)عبدالفتاح علي البوتاني، دراسات و مباحث في تاريخ الكورد و العراق المعاصر، الطبعة الاولى، مطبعة حجي هاشم، أربيل، 2007، ص 119.

(56)ئێناس سەعدی عەبدوڵڵا، مێژووی نوێی عێراق 1258-1918، و: مەحمود هۆمەر باوزی، چاپی یەکەم، ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر، 2021، ل 532.

(57)أحمد محمد أحمد، أكراد الدولة العثمانية/ تاريخهم الاجتماعي و الاقتصادي و السياسي(1880-1923)، مطبعة حجى هاشم، أربيل ، 2009 ، ص 209 .

(58)سەعدی عوسمان هەروتی، کشتوکاڵ و بەروبوومەکانی ....، سەرچاوەی پێشوو، ل ل 325 - 326.

(59)دبليو .أي . ويگرام، مهد البشرية – الحياة في شرق كردستان، ت: جرجيس فتح الله، الطبعة الرابعة، دار ئاراس للبطاعة و النشر، أربيل، 2010، ص ص 107-108.

(60)سامان حوسێن ئەحمەد و بەختیار سەعید مەحمود، ئاکرێ ل دوای رووخانی میرنشینی بادینان لە ساڵی 1842 تا راپەرینی ساڵی 1919دز بە ئینگلیزیەکان – لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی لە بارودۆخی ئابووری و سیاسی، گۆڤاری زانکۆی گەرمیان، ژمارە 6، 2015، ل 191 .

(61)رحلة نيبور إلى العراق في القرن الثامن عشر، ت: محمد حسين أمين، شركة دار الجمهورية للنشر ه الطبع، بغداد، 1965، ص 76 .

(62)مجلة لغة العرب، الجزء العاشر، مجلة شهرية أدبية علمية تاريخية ، ربيع الثاني 1330 هـ/ نيسان 1912م، ص 441.

(63)احمد بن علي القلقشندى، صبع الاعشى في صناعة الإنشا، الجزء الرابع، الطبعة الاولى، دار الكتب العلمية، بيروت ، 1987، ص 329 ؛ ياقوت الحمودي، معجم البلدان، المجلد الثالث، الطبعة الاولى، دار الصادر للطباعة و النشر، بيروت، 1993، ص 372.

(64)سەعدی عوسمان هەروتی، کشتوکاڵ وبەروبوومەکانی ...، ل ل 326 -331.

(65)سالنامه ولايت موصل، سنة 1330 ه، ص 194.

(66)كمال مظهر أحمد، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ت: محمد عبدالكريم، الطبعة الثانية، دار الثقافة و النشر الكردية ، بغداد، 2011، ص 229.

(67)حیکمەت مەلا یاسین ئاکرەیی، ئاکرێ دروپەلێن دیروکی دا، چاپا ئێکێ، چاپخانا خانی، دهوك، 2012، ل 227.

(68)كاميران عبدالصمد الدوسكي ، بهدينان في عهد العثماني ، المصدر السابق ، ص 347.

(69)سالنامه ولايت موصل، سنة 1310ﻫ ، ص ص 82 - 167،

(70)سالنامه ولایەت موصل، سنه 1312ﻫ، ص ص 133 -147.

الحياة الزراعية و الأراضي في عقرة خلال العهد العثماني 1842-1918م

الخلاصة

تركزت معظم الأبحاث المكتوبة حول منطقة عقرة على الجوانب السياسية والإدارية والعسكرية ، بينما تم إهمال مجالات الحياة المهمة الأخرى ، وخاصة الجوانب الاقتصادية ، بما في ذلك الزراعة والأراضي ، والتي ترتبط ارتباطًا مباشرًا بحياة الإنسان. لقد حظيت باهتمام أقل، وقد شكلت تلك الاهمية دافعا للباحث في اختيار الموضوع، فضلا عن الحاجة الماسة لدراسة ووصف مختلف الجوانب الاقتصادية في مدينة العقرة خلال العهد العثماني، وهدفي الرئيسي هو تقديم ووصف جانب من جوانب الحياة الاقتصادية في عقرة، في فترة تاريخية هي الفترة العثمانية (1842-1918).

يتألف البحث من مقدمة وثلاثة محاور ، سلط المحور الاول الضوء بإيجازعلى نشأة الزراعة في كوردستان ثم يناقش وضع الزراعة في عهد الدولة العثمانية ثم يناقش النظام الإقطاعي وملكية الأراضي ، وناقش المحور الثاني انواع الأراضي المفتوحة. في عقرة في العهد العثماني ، اما المحور الثالث فقد تناول أهم المحاصيل الزراعية المزروعة في عقرة ثم نتحدث عن وجود بنك زراعي في عقرة في العهد العثماني.

الكلمات الدالة: الاقتصاد ، الزراعة ، الأرض ، عقرة ، الدولة العثمانية

THE SITUATION OF AGRICULTURE AND LAND IN AKRE IN THE ERA OF THE OTTOMAN EMPIRE 1842-1918

SHIVAN ISLAM ALI and KAMARAN MUHAMMED HAJI
Dept. of History, College of Arts, Univerity of Salahaddin, Kurditan Region-Iraq

ABSTRACT

Most of the researches that were written about the Akre region focused on the political, administrative and military aspects, while other important aspects of life, especially the economic aspects, including agriculture and land, which are directly related to human life, have been neglected. Economic aspect of that time has received less attention; therefore, this research has been written on this subject. The main aim of this research is to present and describe an aspect of economic life in Akre, in a historical period that is the Ottoman period 1842-1918.

This research consists of an introduction and three sections. The first section briefly highlights the start of agriculture in Kurdistan, then discusses the situation of agriculture during the Ottoman Empire, then discusses the feudal system and land ownership. The second section discusses the types of open lands in Akre in the Ottoman era. The third section focuses on the agricultural crops grown in Akre, then it talks about the existence of an agricultural bank in Akre during the Ottoman era.

KEYWORDS: economy, agriculture, land, Akre, Ottoman Empire